

УДК 929.6:378.4(477.54)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-16

Є. С. Рачков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ПРОЦЕСИ САМОРЕФЛЕКСІЇ ТА САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ
(НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ)**

Статтю присвячено кризі університетської ідентичності в Україні на сучасному етапі. Здебільшого проблему вивчено на прикладі Харківського університету. Особливу увагу приділено символічним проявам «викликів», які постали перед університетом наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Знакове середовище університету розглянуто як показник стану ідентичності університетської спільноти. Простежено кореляційний зв'язок між особливостями формування та функціонування символіки університету та станом університетської корпоративної свідомості.

Ключові слова: університетська ідентичність, знакове середовище, криза університетів, Харківський університет.

Статья посвящена кризису университетской идентичности в Украине на современном этапе. Главным образом проблема изучается на примере Харьковского университета. Особое внимание уделяется символическим проявлениям «вызовов», которые возникли перед университетом в конце ХХ – начале ХХІ ст. Знаковая среда университета рассматривается как показатель состояния идентичности университетского сообщества. Прослеживается корреляция между особенностями формирования и функционирования символики университета и состоянием университетского корпоративного сознания.

Ключевые слова: университетская идентичность, знаковая среда, кризис университетов, Харьковский университет.

The paper investigates the university identity crisis in Ukraine during the modern period by the example of Kharkiv University. Special attention is given to symbolic manifestations of “challenges” which the university have been faced with during the late 20th – early 21st century. For this purpose, the sign environment of the university is considered as an indicator of the university community identity. We investigate also the way the peculiarities of formation and functioning of university symbols are correlated to a state of the university corporate consciousness.

Key words: university identity, sign environment, university crisis, Kharkiv University.

Сучасне становище університету як такого часто характеризують словами «криза» та «занепад» [2; 4; 18; 19]. Проблемі кризи інституціональної та соціокультурної складових університетської ідентичності присвячено низку праць, переважна більшість яких містить майже неприховані апокаліптичні настрої щодо стану та перспектив університету як суспільного інституту [4; 18; 23; 24]. Попри те, що апокаліптична версія є дискусійною [2; 19], становище університету в контексті інституційних трансформацій сучасного суспільства часто визначають як перехід «з руїн у кризу» [19].

Сучасне кризове становище університетів в Україні неможливо визначити без урахування низки чинників. Насамперед ідеться про крах радянської системи та неоліберальний поворот, намагання будувати національну систему освіти, запровадження принципів Болонської реформи [5, с. 5]. Загалом у новітній період кризове становище

університетів відзначається «перманентністю» [4] та може бути визначене за допомогою таких ознак: комерціалізація, масовізація, бюрократизація та історична легітимація [2; 4]. Дослідники, як правило, поєднують ці ознаки в цілісний імпліцитний комплекс «викликів», які постали перед університетом як таким. Для кожного з них притаманні відповідні символічні прояви [17, с. 169].

Мабуть, однією з найчастіше згадуваних ознак сучасного університету, зокрема й в Україні, є комерціалізація. Найбільш загально комерціалізація може бути визначена як повне підпорядкування функціонування університету принципам корисності [4]. Університет, залишаючись частиною системи символічного виробництва, більшою або меншою мірою економізується [2, с. 34]. Для того, щоб «підтвердити» свою корисність та заявити про себе на ринку освітніх послуг, він, зокрема, змушений у відповідний спосіб символічно позначати себе. Для цього використовують різноманітну символіку, форма та зміст якої визначені контекстом існування, історією, локальними та загальнодержавними процесами [17, с. 169]. Наприклад, із середини 1990-х рр. у багатьох університетах в Україні, зокрема й Харківському, була затверджена офіційна емблема навчального закладу, а також інша символіка (гімн та прапор університету тощо) [15]. Текст і музику гімну Харківського університету було затверджено на засіданні Вченої ради (під час підготовки до святкування 200-річного ювілею навчального закладу) 14 листопада 2003 р., а герб університету – 27 травня 2004 р. Автором концепції герба став ректор університету В. С. Бакіров. Герб університету має форму геральдичного щита французької форми синього кольору, у центрі якого розміщена золота літера «У». Форму літери взято з «Української абетки» художника Г. І. Нарбута¹. Щит обрамлений золотим вінком із лаврових і дубових гілок (міжнародними символами слави та доблесті відповідно [11]). Над щитом розміщено дату заснування університету – «1804». Нижче міститься девіз «COGNOCERE, DOCERE, ERUDIRE» (з лат. «Пізнавати, навчати, просвіщати») [9, с. 294; 16, с. 108-109].

Слід відзначити, що набуття університетом рис економічної корпорації є не лише наслідком невпинної комерціалізації вищої освіти, але й результатом зменшення його підтримки з боку держави. На сучасному етапі значення держави як своєрідної противаги інтенціям вільного ринку поступово зменшується [4]. Створення привабливого візуального образу університетів в умовах комерціалізації університетської освіти та загострення конкурентної боротьби за абітурієнтів стало базовою необхідністю для університетів в Україні. З кожним роком університети витрачають усе більше зусиль на розширення спектру використовуваних символів та емблем і диверсифікацію шляхів їх репрезентації. Особливе місце в знаковому середовищі навчальних закладів посідає корпоративна університетська символіка (вона є унікальною в кожному університеті або такою, що її університетська спільнота визнає за унікальну) [17, с. 170].

Корпоративна символіка Харківського університету є атрибутом різноманітних практик саморепрезентації навчального закладу – церемоній посвяти в студенти, випуску з університету, ювілеїв та інших ритуальних практик [16]. Серед корпоративної символіки університету особливе місце належить його статусним відзнакам (університетським нагородам, ректорським інсигніям та академічному одягу). Наприклад, у рамках підготовки до 200-річчя Харківського університету було створено цілісну систему університетських нагород, у якій є знаки «Заслужений професор» та «Почесний доктор університету», «Медаль імені В. Н. Каразіна», медаль найкращого випускника та нагрудний знак випускників університету [6].

Знакове середовище університету має властивість доволі точно відображати трансформації, які відбуваються зі свідомістю університетської спільноти. Одним з прикладів є складність запровадження на сучасному етапі у деяких університетах України

¹ Як відомо, літера «У» не увійшла до «Української абетки» Г. І. Нарбута, яка так і не була завершена. Проте антикву великої літери «У» можна побачити на обкладинці цієї книги.

ректорських символів гідності (зокрема, ректорського ланцюга та берла). Наприклад, ідея створення ректорського ланцюга у Харківському університеті обговорювалася ще під час підготовки до святкування 200-річного ювілею навчального закладу. Розроблення проекту ланцюга здійснювалася одночасно з розробленням інших університетських знаків та медалей у 2010-х рр. Основним зображенням відомих нам чотирьох проектів ректорської відзнаки є герб Харківського університету [13]. Слід відзначити, що ректорський ланцюг так і не було створено. Очевидно, причина полягає у невідповідності цієї відзнаки традиціям університету [16, с. 139].

Більшість університетських урочистих заходів у Харківському університеті передбачає використання академічного одягу (мантій і «сорбоннок»). Становлення системи академічного одягу університеті відбувалося переважно на початку 2000-х рр. і засвідчило пошук університетською спільнотою нових корпоративних символічних форм [16, с. 137-138]. Попри відсутність попередньої практики використання мантий і «сорбоннок», вони доволі швидко отримали значне поширення. Слід відзначити, що культура використання академічного одягу в Україні та країнах Західної Європи має низку принципових відмінностей. Наприклад, у Харківському університеті немає повсякденних мантий, а парадні мантиї одягають доволі рідко: лише кілька разів на рік (для керівництва університету та структурних підрозділів), один раз для випускників (магістрів) та один раз для почесних професорів [15, с. 336-337]. Загалом студенти університету позитивно сприймають одягання мантий [3], оскільки академічний одяг дозволяє їм більш яскраво зафіксувати здобуття нового статусу. Крім того, академічний одяг є вдалим способом популяризації університетської освіти, а факт його використання – інформаційним приводом для регіональних та загальнодержавних засобів масової інформації [16, с. 186-187].

Щороку відбувається урочиста хода випускників Харківського університету, одягнених у мантиї, від головного корпусу університету до Харківського національного академічного театру опери та балету імені М. В. Лисенка. Традицію урочистої ходи було започатковано 2002 р. [22, с. 35], а з 2010 р. перед святковим концертом відбувається нагородження найкращих студентів університету спеціальними медалями [14, с. 291]. Попри те, що традиція урочистої ходи університетів центральною частиною міста є запозиченою та має західноєвропейське коріння, сьогодні університетська спільнота сприймає її як традиційну й невіддільну від вітчизняної університетської культури [21].

Іншим проявом кризи університету на сучасному етапі називають масовий характер вищої школи. В Україні масовізація та пов'язана з нею комерціалізація університетської освіти спричинили справжню боротьбу за лідерство на регіональному освітньому просторі серед вищих навчальних закладів. Принциповим питанням стало «класичне» походження університетів та пов'язані з цим матеріальні та символічні преференції. Категорія «класичний університет» отримала значення символічного капіталу та перетворилася на певний еталон, який засвідчував «справжність» університету та гарантував високий науково-освітній рівень закладу [16, с. 148-149]. Не дивно, що керівництво Харківського університету обрало такий девіз для навчального закладу: «KARAZIN UNIVERSITY: CLASSICS AHEAD OF TIME» (з англ. «Каразінський університет: класика, що випереджає час»). Крім того, важливою подією для університету у контексті конкурентної боротьби на освітньому просторі стало надання йому статусу «національного» та присвоєння імені його засновника В. Н. Каразіна в 1999 р. [20]. Ця подія позитивно вплинула на формування корпоративної свідомості університетської спільноти та знакове середовище навчального закладу [3].

Прагнучи підкріпити свої претензії на «класичність» (інакше кажучи «універсальність»), Харківський університет використовує різноманітні візуальні засоби [8, с. 124]. Наприклад, протягом 1990–2010-х рр. відбувається процес конструювання системи символів та емблем навчального закладу, зокрема, завдяки збільшенню чисельності та диверсифікації символіки структурних підрозділів університету (факультетів, кафедр,

бібліотек, музеїв та ін.) [17, с. 172]. Якщо поява офіційного герба університету спровокувала створення прапора та штандарта навчального закладу, то затвердження емблем факультетів стало важливим чинником на шляху створення системи факультетських штандартів на початку 2000-х рр. Сьогодні штандарти факультетів є одним із найбільш важливих атрибутів різноманітних університетських заходів, які відбуваються як у середині університету, так і за його межами [16, с. 132].

Урізноманітнення символіки також позначилося на її використанні в елементах екстер'єру та інтер'єру Харківського університету. Одним із найбільш помітних символічних проявів, який можна побачити при вході до головної будівлі Харківського університету, є напис на фронтоні «Університет». Використання саме такого напису є доволі символічним, оскільки відображає специфіку процесів саморефлексії та саморепрезентації університетської спільноти. Харківський університет претендує на символічне право бути єдиним «справжнім» (у значенні «класичний») університетом серед багатьох інших вищих навчальних закладів міста. У такий спосіб він намагається відстоювати своє історичне право на лідерство у регіональному освітньому просторі, захищати себе в умовах усе більшої конкуренції на ринку освітніх послуг [8, с. 124-125].

Характерним оздобленням екстер'єру будівель Харківського університету також є різноманітні пам'ятні дошки, присвячені видатним ученим, які працювали в університеті, та важливим подіям, пов'язаним із навчальним закладом [16, с. 129]. Різноманітними символічними формами сповнені й інтер'єри будівель університету, насамперед вестибюль головного корпусу. Крім того, емблеми університету та його структурних підрозділів можна побачити на численних стендах біля деканатів, в іменних аудиторіях. У такому разі емблеми позначають межі університетського простору та виконують номінативну роль. Разом із традицією створення іменних аудиторій останнім часом усе більш популярними стають проекти, спрямовані на відтворення університетського простору попередніх часів. Наприклад, 2015 р. у читальній залі історичної будівлі Центральної наукової бібліотеки Харківського університету було встановлено 13 табличок з іменами видатних вихованців і професорів навчального закладу. Звичайно, серед «місць» колективної пам'яті університетської спільноти особливе місце належить музею історії начального закладу, який виконує важливу роль у процесі конструювання цієї колективної пам'яті та практиках саморепрезентації університету [16, с. 130].

Окремі прояви сучасної кризи університету (зокрема, процес його поступової бюрократизації) відображаються не так в університетській символіці, як у стратегії й тактиці її створення та подальшого використання. Перебуваючи в умовах гострої конкурентної боротьби, університети в Україні з кожним роком витрачають усе більше зусиль на популяризацію університетської освіти, збільшують кількість і різноманітність рекламної інформації, диверсифікують шляхи її поширення. Вони провадять цілеспрямовану та планомірну політику брендингу, особливе місце в якій посідає символіка та символічні практики [16, с. 150].

Загалом можна виділити кілька напрямів брендингу, пов'язаних з університетською символікою. Насамперед це модернізація наявних і розроблення нових, дещо змінених та осучаснених, символів та емблем протягом 1990–2010-х рр., а також розширення спектру промоматеріалів з університетською символікою. Ще одним напрямом брендингу університетів є використання їхньої символіки як об'єкта інтелектуальної власності. Часто використання корпоративних символів та емблем регламентовано певними правилами та вимогами, які віддалено нагадують положення «брендбуку» [17, с. 174-175]. Відсутність останнього в Харківському університеті частково компенсовано прагненням бути впізнаваним на ринку освітніх послуг, а отже, дотримуватися корпоративного стилю й загальноновживаних університетських символів та емблем.

Чинником кризи університетської освіти в Україні також є проблема історичної легітимації університетів на сході Європи [17, с. 175-176]. Одним із прикладів подолання

такої проблеми у Харківському університеті стали дискусії, що виникли під час підготовки до 200-річчя університету, стосовно дати створення навчального закладу [1]. За традицією, Харківський університет святкував свій день народження 17 (29) січня. Як дату заснування навчального закладу майже в усіх енциклопедіях і довідниках зазначено 1805 р. Разом із тим 5 (17) листопада 1804 р. було підписано Утверджувальну грамоту університету, а вперше в юридичному документі навчальний заклад згадано ще 1803 р. [10, с. 146]. Після нетривалої дискусії, яка не вийшла за межі незначного кола осіб, було вирішено вважати датою заснування Харківського університету 1804 р. Зокрема, у програмі підготовки основних заходів, присвячених 200-річчю навчального закладу, було поставлено питання про «внесення 17 листопада 2004 р. до переліку пам'ятних дат ЮНЕСКО» [12]. 1804 р. став елементом офіційної університетської символіки, зокрема герба університету. Втім, збереглося і традиційне святкування Дня урочистого відкриття університету 29 січня [10, с. 146]. Зокрема, у наказі «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» зазначено дві дати святкування [7].

Сутність проблеми історичної легітимації також полягає у ступені соціокультурної та історико-культурної укоріненості східноєвропейських університетів і «наслідування» західноєвропейської університетської традиції. Показовим прикладом цього є активне використання університетами в сучасній Україні різноманітних символічних форм, переважна більшість яких є запозиченою та привнесеною у вітчизняну університетську культуру. Типові для сучасного етапу зразки корпоративної символіки університетів, як правило, являють собою синтез вітчизняних і західноєвропейських традицій. Прикладом впливів європейської університетської традиції може слугувати використання університетами академічного одягу (мантій і «сорбоннок»), штандартів (хоругов), виготовлення ректорських відзнак (берл та нагрудних ланцюгів) тощо. Для більшості університетів України використовувані на сучасному етапі форми символіки є новими. Слід відзначити, що ставлення університетських спільнот до цих «нововведень» не є однозначним. Якщо одна частина університетів виступає категорично проти таких запозичень, то інша, навпаки, констатує необхідність «поглиблення університетської традиції», що, зокрема, вбачає у ще більшому розширенні спектра символічних запозичень [3].

Проблема історичної легітимації університетів України стає більш зрозумілою, якщо на неї подивитися крізь призму комемораційних практик. Власне, основні зусилля Харківського університету в напрямку політики пам'яті протягом останніх кількох десятиліть полягали в конструюванні нових базових тропів позитивної пам'яті університетської спільноти. Відбір сюжетів «запам'ятовування», їхня цілісність надають можливість зрозуміти загальну логіку університетського нарративу пам'яті. Доволі поширеним засобом втілення певної політики пам'яті університетів в Україні на сучасному етапі стало спорудження біля навчальних закладів різноманітних пам'ятників та пам'ятних знаків [8, с. 125]. Мабуть, найбільш послідовною та одночасно різноманітною в цьому плані виглядає політика пам'яті саме Харківського університету. Зокрема, 1999 р. біля його головного корпусу було встановлено пам'ятник добровольцям «студентського батальйону», загиблим у роки Другої світової війни. У 2004 р. до 200-річчя Харківського університету черговий раз був переміщений пам'ятник його засновнику В. Н. Каразіну. Наразі він розміщений на площі перед головним корпусом навчального закладу. До 206-річчя університету (2010 р.) біля так званого «Північного корпусу» було відкрито пам'ятники двом видатним ученим – історику Д. І. Багалію та математику О. М. Ляпунову. У квітні 2016 р. відбулось довгоочікуване відкриття пам'ятників лауреатам Нобелівської премії, чий життя та діяльність пов'язані з Харківським університетом – біологу І. І. Мечникову, економісту С. А. Кузнецю та фізику Л. Д. Ландау. Нещодавно (листопад 2017 р.) біля головного корпусу Харківського

університету було відкрито пам'ятник діячу освіти та культури, письменнику, ректору навчального закладу П. П. Гулаку-Артемівському.

Отже, спрямованість еволюції та чинники зміни знакового середовища університетів України є одним із маркерів їхнього кризового становища на сучасному етапі. Сучасна криза університетської ідентичності в Україні виявляється, зокрема, в еkleктичності символіки та слабкій рефлексії університетської спільноти стосовно її використання. Аналіз знакового простору класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. та спілкування із членами університетських корпорацій дозволяють стверджувати, що переважна більшість представників університетської спільноти не рефлексує стосовно використовуваних форм символіки та походження університетських ритуалів. Створення символіки вони сприймають насамперед як рекламний проект, складову цілеспрямованої та планомірної політики брендингу.

Література

1. Галушка Р. 200-річна історія Харківського національного є невід'ємною і яскравою частиною всесвітньої історії університетів / Р. Галушка // Освіта України. – 2005. – № 7 (січень). – С. 4-5.
2. Запорожец О. Н. Университет как корпорация: интеллектуальная картография исследовательских подходов / О. Н. Запорожец. – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 48 с.
3. Інтерв'ю випускників Харківського університету 1940–2010-х рр. (2006–2016 рр.) [фонодокументи та транскрипції] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7., оп. 21, п. 1. – 205 інтерв'ю.
4. Куренной В. А. Бастард модерна. О текущем кризисе университета / В. А. Куренной // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/ku8-pr.html/>.
5. Маяцкий М. Университет называется / М. Маяцкий // Логос. – 2013. – № 1 (91). – С. 4–17.
6. Медалі та знаки Харківського університету // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
7. Наказ ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 12 березня 2003 р. №0104-1/038 «Про створення Загальноуніверситетського організаційного комітету з підготовки до святкування 200-річчя Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» [копія документа] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 5 арк.
8. Посохов С. И. О памяти и памятниках в университетской истории / С. И. Посохов // История и историческая память: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь: Сарат. гос. ун-т; СКФУ, 2012. – Вып. 6. – С. 117–131.
9. Посохов С. И. Символы и эмблемы Харьковского университета / С. И. Посохов // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: Матер. ХХІ Междунар. конф. – Москва: РГГУ, 2009. – С. 291–294.
10. Посохов С. И. Юбилей Харьковского университета / С. И. Посохов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 141–148.
11. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – 3-е изд. – Москва: Международные отношения, 2001. – 560 с.
12. Програма підготовки і проведення в 2002–2005 роках основних заходів, присвячених 200-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Проект [документ] // Матеріали фондів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 12 арк.
13. Проекти нагрудних знаків, медалей та ректорського ланцюга Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [рисунки] // Матеріали фондів Музею

- історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Ф. 7, оп. 7, п. 5. – 9 окр. арк.
14. Рачков Є. С. Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2014. – Вип. 17. – С. 286–292.
  15. Рачков Є. С. Візуальна складова практик саморепрезентації класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // *WschodniRocznikHumanistyczny*. – Том ХІІ. – 2015. – С. 327 – 341.
  16. Рачков Є. С. Емблеми класичних університетів України кінця ХХ – початку ХХІ ст.: генезис, класифікація, функції: дисертація ... кандидата історичних наук / Є. С. Рачков; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2016. – 258 с.
  17. Рачков Є. С. Символічні прояви кризи університетської ідентичності в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Є. С. Рачков // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання: міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпро, 2017. – С. 165–180.
  18. Ридингс Б. Университет в руинах / Б. Ридингс; пер. с англ. А. М. Корбута. – Москва: Высшая школа экономики, 2010. – 304 с.
  19. Роджеро Дж. Из руин в кризис: об основных трендах в жизни глобального университета / Дж. Роджеро // *Неприкосновенный запас*. – 2011. – № 3 (77). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/po7.html/>.
  20. Указ Президента України від 11 жовтня 1999 р. № 1313/99 «Про надання статусу національного Харківському державному університету» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1313/99/>.
  21. Урочисті заходи Харківського університету [фотографії] // Фотоархів Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
  22. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (1991–2013 рр.): хроніка подій / уклад. Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, С. М. Куделко, В. О. Куліков. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 92 с.
  23. Donoghue F. *The Last Professors. The Twilight of Humanities in Corporate University* / F. Donoghue. – New York: Fordham University Press, 2008. – 172 p.
  24. Shumar W. *College for Sale: a Critique of the Commodification of Higher Education* / W. Shumar. – London: The Falmer Press, 1997. – 217 p.